

הרב יצחק בלאו

מעשה ברבי אליעזר ורבי עקיבא וכירידת גשמים

בתלמוד הבבלי במסכת תענית (דף כה, ע"ב)¹ מופיעה ברייתא ובה שתי אגדות הקשורות בהורדת גשמים וברבי אליעזר:

"תנו רבנן: מעשה ברבי אליעזר שגזר שלש עשרה תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים. באחרונה התחילו הצבור לצאת, אפר להם: תקנתם קברים לעצפכם? געו כל העם בכביה, וירדו גשמים.
שוב מעשה ברבי אליעזר שירד לפני החגיגה ואפר עשרים וארבע ברכות ולא נענה. ירד רבי עקיבא אחריו, ואפר: אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה.² אבינו מלכנו לפענך רחם עלינו, וירדו גשמים. הווי פוננו רבנן.³ יצתה בת קול ואפרה: לא מפני שזה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מידותיו, וזה אינו מעביר על מידותיו".

לחלקה השני של הברייתא העוסקת ברבי אליעזר ורבי עקיבא ישנן עוד שתי מקבילות ארצישראליות: **בירושלמי ובזוהר**, המתארות כל אחת בנפרד, זווית ראיה שונה מזו המתוארת בברייתא שבבבלי להלן נביא את שתי המקבילות ונדון בהן.

בתלמוד ירושלמי (מסכת תענית פרק ג דף סו טור ד/ה"ד) מופיעה הגרסה הבאה לאגדה⁴:

1. גירסת האגדה כאן היא על פי דפוס וילנא. כמו כן נבדקו כתבי היד הבאים: יד הרב הרצוג, לונדון, גטינגן, וטיקן 134, וטיקן 487.9, אוקספורד, מיינכן 95, מיינכן 140 וכמו כן דפוס פיזרו. אם היו הבדלים משמעותיים הם צוינו בהערות השוליים הבאות.
2. בכתבי היד השונים של התלמוד הבבלי ישנן גירסאות שונות לתפילת רבי עקיבא אך המשותף לכולם הוא שתפילת ר"ע כוללת את המילים "אבינו מלכנו" בתחילת כל משפט וכמו כן כמעט בכל כתבי היד היא מכילה את המשפטים: "אין לנו מלך אלא אתה, רחם עלינו". בחלק גדול מכתבי היד מופיע גם המשפט: "חטאנו לפניך".
3. בכ"י אוקספורד הגירסה היא: "כסבורין העם לומי שזה גדול מזה" ובכ"י יד הרב הרצוג, לונדון, וטיקן 134, וטיקן 487.9 יוצאת בת הקול מעצמה ולא כתגובה לדברי הציבור או רבן, אך בשאר כתבי היד מובא לפני יציאת בת הקול ש"מרנני רבנן".
4. הגירסה היא על פי כתב יד ליידין וכן ע"פ דפוס ונציה.

נוסח הירושלמי

רבי ליעזר עבד תעני ולא איתנחת מיטרא עבד רבי עקיבה תעני ונחת מיטרא עאל ואמר קומיהון אמשול לכם משל למה הדבר דומה למלך שהיו לו שתי בנות אחת חצופה ואחת כשירה אימת דהות בעייתא ההיא חציפתא עלת קומי הוה אמר יבון לה מה דהיא בעייתא ותיזיל לה ואימת דהות ההיא כשירתא עלת קומי הוה מאריך רוחיה מתחמד מישמוע שועתה ואית שרי מימור כן אלא שלא לחלל שם שמים.

תרגום

רבי אליעזר גזר תענית ולא ירד גשם. גזר רבי עקיבא תענית וירד גשם. בא ואמר לפנייהם (רייע אמר לפני הציבור): אמשול לכם משל למה הדבר דומה: למלך שהיו לו שתי בנות אחת חצופה ואחת כשירה, כאשר היתה רוצה החצופה לבוא לפניו (לפני המלך), היה אומר המלך (לעבדיו) תנו לה מה שהיא רוצה ותלך לה. וכאשר היתה רוצה הכשירה לבוא לפניו היה מאריך רוחו (כלומר לא ממלא את רצונה מיד) שהיה רוצה וחומד לשמוע את שוועתה.

(ונשאלה השאלה) האם מותר לומר כך (על עצמו שהוא - רייע חצוף)? (והתשובה) כן כדי שלא לחלל שם שמים.

כמו כן מובאת גירסה נוספת לאגדה זו בזוהר (כרך ב' (שמות) פרשת שמות דף טו עמוד א):

נוסח הזוהר

תייר זמנא חדא הוה עלמא צריכא למטרא אתא רבי אליעזר וגזר ארבעין תעניתא ולא אתא מטרא עלי צלותא ולא אתא מטרא אתא רבי עקיבא וקם וצלי אמר משיב הרוח ונשב זיקא אמר ומוריד הגשם ואתא מטרא, חלש דעתיה דרבי אליעזר אסתכל רבי עקיבא באנפוי, קם רבי עקיבא קמי עמא ואמר אמשול לכם משל למה הדבר דומה רבי אליעזר דמי לרחימא דמלכא דרחים ליה יתיר וכד עאל קמי מלכא ניחא ליה ולא בעי למתן ליה בעותיה בבהילו כי היכי דלא ליתפרש מניה דניחא ליה דלישתעי בהדיה ואנא דמי לעבדא דמלכא דבעא בעותיה קמיה ולא בעי מלכא דליעול לתרעי פלטרין וכיש דלישתעי בהדיה, אמר מלכא הבו ליה בעותיה בבהילו ולא ליעול הכא, כך

תרגום

שנו חכמים פעם אחת היה העולם צריך לגשם, בא רבי אליעזר וגזר ארבעים תעניות ולא בא גשם, התפלל ולא בא גשם, בא רבי עקיבא וקם והתפלל, אמר משיב הרוח ונשבה הרוח אמר ומוריד הגשם ובא גשם. חלשה דעתו של רבי אליעזר. ראה זאת רבי עקיבא בפניו (כלומר שם ליבו לכך). קם רבי עקיבא בפני העם ואמר:

אמשול לכם משל למה הדבר דומה: רבי אליעזר דומה לאוהב של מלך שאוהב אותו הרבה וכאשר בא לפני המלך נח לו (כלומר נח למלך וטוב לו הדבר) ולא רוצה לתת לו את רצונו (למלא את בקשת האוהב) במהירות כדי שלא ילך ממנו, שנו לו (למלך) שישתהה (יתעכב האוהב) אצלו. ואני (רבי עקיבא) דומה לעבד

רבי אליעזר איהו רחימא דמלכא ואנא עבדא, ובעי מלכא לאשתעי בהדיה כל יומא ולא יתפרש מניה ואנא לא בעי מלכא דאעול תרעי דפלטרין, נח דעתיה דרבי אליעזר, אייל עקיבא תא ואימא לך מלתא דאתחזיא לי בחלמא האי פסוקא דכתיב (ירמיה ז) ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפלה ואל תפגע בי. (תא חזי תריסר טורי אפרסמונא עאל. ההוא דלביש חושנא ואפודא, ובעא מן קודשא בריך הוא, למיחס על עלמא ועד האידינא תלי איהו). אי הכי אמאי חלש דעתיה דרבי אליעזר, משום בני נשא דלא ידעין בהאי.

המלך שבא לבקש את בקשותיו לפניו (לפני המלך) ולא רוצה המלך שיכנס (העבד) לתוך הארמון וכל שכן שיתעכב אצלו. אומר המלך תנו לו (לעבד) את רצונו (מבוקשו) במהירות ולא יסא לכאן (לארמון).

כך רבי אליעזר הוא אוהב המלך ואני עבד, ורוצה המלך שישתהה אצלו (אוהב) כל יום ולא יפרוש ממנו ואני (ר"ע) לא רוצה המלך שאכנס לתוך הארמון. נחה דעתו של רבי אליעזר אמר לו עקיבא בוא ואומר לך דבר: שהראו לי בחלום פסוק זה שכתוב "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפילה ואל תפגע בי"... (כאן מופיע הסבר של הזוהר, שעל פי פירוש בעל הסולם משמעותו היא שיש בחינות ומצבים בעולם שתפילת הצדיק אינה מתקבלת). אם כך מדוע חלשה דעתו של רבי אליעזר? משום בני אדם שלא ידעו זאת (את החלום ועלולים היו לחשוב שיש פגם דרבי אליעזר ומשום כך תפילותיו לא נענו).

ניתוח סגנוני

ישנם הבדלים משמעותיים באופן הצגת הסיפור במקורות השונים. לפי הירושלמי, כל אחד מן התנאים גור תענית בנפרד, יתכן שהתעניות לא היו רצופות אך נוצר רושם כללי מסוים (שכן, לא מסופר בדיוק מה הייתה תגובת הציבור) אותו בא רבי עקיבא לתקן במשלו. בתעניות לא אירע כל חדש ויש להניח כי אופי התעניות היה כפי שמתארות המשניות במסכת תענית. אין אנו עדים למאמץ מיוחד מעבר לנדרש לפי הנהגה ההלכתית המקובל.

על פי הבבלי, רבי אליעזר ורבי עקיבא פועלים באותו מעמד עצמו. פעולותיהם של רבי אליעזר ורבי עקיבא היו עוקבות בצורה מיידית ("ירד רבי עקיבא אחריו") והבדייתא מעמתת את מאמצי התנאים זה מול זה. רבי אליעזר נוהג כפי הנהגה המקובל, מתאמץ ואומר עשרים וארבע ברכות על הסדר ורבי עקיבא לעומתו,

אומר בתפילתו כמה משפטים ספונטניים המשנים מיד את המצב⁵. התחושה היא שרבי עקיבא מצליח כמעט ללא מאמץ, לקרוע את רוע הגזירה. בעל האגדה אינו מוסר לנו כיצד הגיב הציבור אלא מיידע אותנו מה הייתה תגובת תלמידי החכמים - "הו מרנני רבנן" (אמנם אנו יכולים לשער ש"אם בארזים נפלה שלתבת" ורינו חכמים אחרי רבי אליעזר, "מה יגידו אובי הקיר" - שאר ה"עמך" שהיה נוכח במעמד זה). עד כדי כך היה האירוע דרמטי עד שיצאה בת קול משמים כדי להגן על רבי אליעזר.

בזוהר מודגשים מאמציו של רבי אליעזר, "גזר ארבעים תעניות"⁶. הרושם העולה מן האגדה הוא שמדובר במאמץ אדיר להורדת הגשמים⁷. לעומת זאת על פי המסופר בזוהר, רבי עקיבא אינו מחדש דבר בתפילה, אלא לאחר שהתפלל רבי אליעזר ולא נענה קם רבי עקיבא⁸ והתחיל להתפלל. כשהגיע ל"משיב הרוח ומוריד הגשם" מיד נענה. כך מועצם ההבדל בין מאמציו הגדולים של רבי אליעזר (ארבעים תעניות), לבין הקלילות שבה נענה רבי עקיבא.

בזוהר לא מובא מה הייתה תגובת הציבור כפי שמתואר בירושלמי, אך מופיע תיאור מצבו הנפשי של רבי אליעזר - "חלש דעתיה", מונח זה מצביע על פגיעה עצומה עד כדי כך שבמקרים מסויימים תגובה זו יכולה להביא אף למות הפוגע⁹. הזוהר מדגיש, שרבי עקיבא הבין את מצבו ואת הרגשתו של רבי אליעזר ומיד

5. מעניין שתפילה זו של רבי עקיבא היוותה את הנסיס לתפילת "אבינו מלכנו" שאנו אומרים כיום בתעניות וכך כותב הראב"ה ח"ב - מסכת ראש השנה סימן תקלו ד"ה ורבינו יצחק: "בפרק סדר תעניות גרסינן מעשה רבי אליעזר שירד לפני התיבה ואמר עשרים וארבע סבות ולא נענה וירד אחריו רבי עקיבא ואמר אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה אבינו מלכנו רחם עלינו, והעם הוסיפו עליהם כמו שהוסיפו על שבעה עניות דמתניתין דהתם. ושמעתי בשם רבי שמואל החסיד אבינו מלכנו חטאנו לפניך עולה בגימטריא רבי עקיבא הוא יסדו...". יש לציין כי דברי הראב"ה אינם מתאימים לנוסח הבבלי ע"פ דפוס וילנא אלא מתאים יותר לכתבי היד. ועיין בהערה 2 לעיל.

6. במשנה במסכת תענית פרק א' מתוארים שש עשרה תעניות שב"ד גוזרים על הציבור (כאשר בשלוש הראשונות מתענים רק היחידים ובשאר שלוש עשרה התעניות מתענים כל הציבור. תעניות הציבור מתחילות מ"ח כסלו ואם בכל שבוע מתענים שתי תעניות (שני וחמישי) הרי שתעניות הציבור כלות בערך באמצע חודש טבת. המשנה אומרת שאחר תעניות הציבור חוזרים היחידים ומתענים עד שיצא ניסן כלומר עוד כארבעה עשר שבועות שבהם ניתן להתענות פעמיים בשבוע כלומר עוד עשרים ושמונה תעניות בנוסף לשש עשרה התעניות הראשונות המתוארות במשנה. לכן נראה שניתן להעמיד את נירסת הזוהר שרבי אליעזר גזר ארבעים תעניות לאו דווקא כגוזמא אלא בהחלט יתכן שמדובר כאן במספר ריאלי הכולל גם את תעניות הציבור וגם את תעניות היחידים.

7. יתכן שלא בכדי מתוארים כאן התעניות במספר ארבעים אולי בהנגדה למבול שהעניש את האנושות בכך שירד כמשך ארבעים יום וארבעים לילה ואילו כאן ארבעים תעניות שלא ירד בהם הגשם.

8. מן הסגנון האקטיבי שמתאר את ירידת רבי עקיבא לפני התיבה "אתא, קם, צלי" נראה שמדובר ביוזמה אישית של רבי עקיבא.

9. עיין לדוגמא ב"ב מציעא פד, ע"א.

הגיב ומשל את משלו בפני הציבור. מכאן שפגיעותו של רבי אליעזר לא הייתה מכך שרבי עקיבא העיז באופן ספונטאני לקום ולהתפלל, אלא דעת הקהל ששררה בקרב הציבור, שיתכן ויש רבי אליעזר פגם, היא זו שגרמה לו להיפגע. דבר זה אף נאמר במפורש בשלהי המעשה בזוהר.

גם המשל המובא בזוהר מועצם יותר מאשר בירושלמי. בעוד שבירושלמי המשל מדבר על שתי בנות המלך (שאמנם אחת אהובה ואחת שנואה אך עדיין מדובר על בנות המלך), המשל בזוהר מדבר על אוהב המלך וידידו הקרוב, לעומת עבד המלך. כאן הפער המעמדי הוא משמעותי הרבה יותר ובל נשכח כי לעבד המלך לא ניתן כלל להיכנס לארמון. כמו כן, בזוהר ישנה תוספת בסיום המעשה - תגובת רבי אליעזר למשלו של רבי עקיבא. הסיפור מסתיים בנימה מפוייסת כאשר רבי אליעזר קורא לרבי עקיבא ואינו מקפיד עליו או מרחיקו ואף מגלה לו את חלומו. מכל האמור לעיל ניתן לומר כי בפנינו שתי גרסאות עיקריות לסיפור, המשקפות שתי נקודות מבט:

א. גירסת הירושלמי שהינה קצרה ועניינית. מטרתה של גירסה זו היא לספר את האגדה מנקודת מבט אנושית, כפי שהשתקף המעשה בעיני הציבור העומד מן הצד ומתבונן במאמצי התנאים להוריד גשמים. נראה שבגירסה זו יש רצון להסביר מבחינה הגיונית את המעמד המביך בו רבי אליעזר הגדול, רבו של רבי עקיבא, אינו נענה ולעומת זאת רבי עקיבא תלמידו נענה. הסברו של רבי עקיבא מיועד להמון - "אעל ואמר קומיהון", ומטרתו היא למנוע חילול ה' שלא לחלל שם שמים בירבי אליעזר".

ב. גירסת הבבלי לעומת מקבילתה הירושלמית, מאוד דרמטית ומטאפיזית. נקודת מבטה היא על פי משהו עליון יותר "יצאה בת קול ואמרה". הסבר זה אינו מיועד להמונים אלא רק לתלמידי החכמים שכן נראה שרק מהם מוטריד הבבלי "הוי מרנני רבנן".

נראה שבגירסת הזוהר ישנו ניסיון לאחד בין שתי נקודות המבט הנ"ל. כאן ישנו שילוב בין פרטי המעשה המופיעים במדייתא שבירושלמי ובין דרכו הדרמטית והמטאפיזית של הבבלי, בנוסף, פרטי האירוע מועצמים ומופיעים בהרחבה. מחד, האגדה מספקת לציבור הרחב את ההסבר של רבי עקיבא (המשל) "קם רבי עקיבא קמי עמא". מאידך, ברובד של רבי אליעזר ורבי עקיבא, רובד תלמידי החכמים, ההסבר שניתן הוא עמוק יותר ורבי אליעזר עצמו מגלה אותו רק לרבי עקיבא ולא להמונים.

על פי הירושלמי והזוהר, משלו של רבי עקיבא בא להציג גישה הפוכה לגמרי מן המקובל. לפי גישה זו דווקא חוסר ההיענות לתפילה היא מבטאת מעלה גדולה יותר ואילו ההיענות לתפילה בצורה מידית מראה על פחיתות הנענה. בדומה למדרש בראשית רבה¹⁰:

10. בראשית רבה (וילנא) פרשה מה ד"ה ד' ע"ב א"י.

"ולעה נתעקרו האפיהות ל' לוי ע"ש רבי שילא דכפר תפוזא ורבי חלב
בשם ר' יוחנן: שהקב"ה בתאוה לתפלתו ופתאוה לשיחתו שנאמר (שיר
השירים ב', יד) יונתי בחגוי הסלע יונתי בחגוי לפה עקרתי אתכם בשביל
הראיני את פראיך השפיעיני את קולך".

נראה שגישה זו מיועדת כלפי הציבור הרחב ופשוטי העם, שהרי מובא במפורש
בירושלמי שדברי רבי עקיבא באו רק כדי למנוע חילול ה'. גם בוחר רבי עקיבא
מושל את משלו רק לאחר שרואה את פניו של רבי אליעזר ומבין שחלשה דעתו
. כמו כן מדברי רבי אליעזר לרבי עקיבא מובן שאין השעה יפה לתפילתו של
רבי אליעזר שתשמע ואין לפרש שכל כך השתוקקו בשמים לתפילתו ומתוך כך
לא נענת. לאור כל זאת ניתן לומר שלעומת הצגת הדברים כלפי ההמונים שבחוץ,
פנימה בתוך בית המדרש, בשיח בין תלמידי החכמים, ישנו ניסיון לחשוף רובד
עמוק יותר.

במאמר זה ננסה להעמיק יותר בנקודת המבט הפנימית כפי שהתגלתה
לתלמידי החכמים מתוך בית המדרש. מובא בשם רבי ישראל מסלנט, מחולל
תנועת המוסר (הציטוט כאן הוא משו"ת "ציץ אליעזר" חלק יז סימן מא המביא
את דבריו):

אקדים להביא עוד מה שראיתי בספר קהלת יצחק ע"ה פי"ז תשא" שעומד
על דברי הגמרא בתענית דף כה, ע"ב דאיתא: מעשה ברבי אליעזר שירד לפני
התיבה ואומר כ"ד ברכות ולא נענה, ירד רבי עקיבא אחריו ואמר אבינו מלכנו
אין לנו מלך אלא אתה אבינו מלכנו למענך רחם עלינו וירדו גשמים, הווי מרנני
רבנן, יצתה בת קול ואמרה לא מפני שזה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מדותיו
וזה אינו מעביר על מדותיו. ומקשים דהלא בזה גופא זה גדול מזה, שזה מעביר
על מדותיו וזה אינו מעביר על מדותיו, ואיך אמר לא מפני שזה גדול מזה, ומביא
בשם הגה"צ ר' ישראל סלאנטער ז"ל, כי באמת מצינו במידה זו מחלוקת בית
שמאי ובית הלל, כידוע ששמאי היה קפדן, והלל היה ענוותן וסבלן, ודעתו
הקדושה של שמאי הייתה שכן הוא לרצון להבורא יתברך שמו להתנהג בקפדנות
ולא למחול על כבוד התורה וכו' ולא כן דעת בית הלל, ופליגי בזה כמו דפליגי
בהי"א וכו' כן פליגי במידה זו של העברת המידות וכו' וכבר אמרו חז"ל אלו
ואלו דברי אלהים חיים הן וכו', ומודאי בערך השכר אשר יקבלו הלל ותלמידיו
על התנהגותם בסבלנות, כזה ממש יקבלו בית שמאי על התנהגותם בקפדנות
וכו'.

והנה רבי אליעזר שהיה מתלמידי בית שמאי כידוע אחז צדיק זה דרכו בתומו
לעשות כדעתו ודעת רבו להיות קפדן ורבי עקיבא שהיה מתלמידי בית הלל אחז
דרך רבותיו ודעתו להעביר על מדותיו, ולפי זה הנוכל לומר כי רבי עקיבא היה

יותר צדיק מרבי אליעזר באחוזו מידת הסבלנות? לא ולא חס וחלילה, ורק לעניין מעשה שאירע אז בעצירת גשמים על חטא הדור, והיו צדיקים להעברת פשע, אשר זה למעביר על מידותיו כביכול יחשב, יותר נתקבלה אז תפילת רבי עקיבא, משום דכל המעביר על מידותיו מעבירין לו על כל פשעיו וכו', וזאת היא כוונת הקב"ה, לא מפני שזה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מידותיו, לזאת נתקבל עתה

תפלתו יותר מרבי אליעזר כי בזה הפעם היו צריכין לכך עכ"ד, ושיי.

ברצוני לנסות ולהשתמש בדבריו של רבי ישראל מסלנט כבסיס וכנקודת מוצא להבנת רובד פנימי יותר באגדה בה אנו עוסקים. לשם כך אקדים ואביא רעיון נוסף.

רבי אליעזר ורבי עקיבא - קין והבל

האגדה יוצרת מפגש בין רבי אליעזר הגדול לבין תלמידו רבי עקיבא, שקיים בו מתח וציפייה לישועה לתשובה מן השמים. ישנה נקודת מבט מעניינת שתוכל אולי להאיר את האגדה מזווית נוספת.

רבי אליעזר ורבי עקיבא החלו ללמוד תורה בגיל מאוחר ועד אז היו אנשים פשוטים. רבי אליעזר החל ללמוד בגיל עשרים ושמונה¹¹ ואילו רבי עקיבא החל ללמוד בגיל ארבעים¹². לעומת זאת, הרקע שכל אחד מן התנאים הגיע ממנו הוא שונה. רבי אליעזר היה בתחילת דרכו עובד אדמה ואילו רבי עקיבא היה רועה צאן. דבר זה יוצר באופן כמעט טבעי את ההשלכה בין אגדתו לבין סיפורם

11. על פי פרקי דרבי אליעזר (היגר) - "חורב" פרק א:

מעשה די' אליעזר בן הורקנוס שהיו לאביו חורשין הרבה והיו חורשין על גבי המענה והוא היי חורש בטרשין, ישב לו והיה סוכה, אמר לו אביו מפני מה אתה סוכה, שמא מצטער אתה שאתה חורש בטרשין עכשיו הרי אתה חורש עמנו על גבי המענה.

ב. ישב לו על גבי המענה (והיה סוכה) אמי לו אביו מפני מה אתה [סוכה] שמא מצטער (אתה שאתה חורש) על גבי המענה, אמר לו לאו, אמר לו ולמה אתה סוכה, אמר לו איני סוכה אלא שאני מבקש ללמוד תורה, אמר לו והרי בן שמנה ועשרים שנה אתה ואתה מבקש ללמוד תורה, אלא קח לך אשה והוליד בנים ואתה מוליכן לבית הספר.

ג. ...עמד ועלה לו אל ירושלים אצל רבן יוחנן בן זכאי, ישב לפניו והיה סוכה, אמר לו מפני מה אתה סוכה, אמר לו מפני שאני מבקש ללמוד תורה, אמר לו בן מי אתה, לא רצה להגיד לו, אמר לו מימך לא למדת לא קריית שמע ולא תפלה ולא סוכת המזון, אמר לו לאו, עמד ולמדו שלשתן.

12. מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק ו ד"ה דבר אחר:

עתידי רבי עקיבא לחייב את כל העניים בדין שאם אומרים להם מפני מה לא למדתם [תורה] והם אומרים מפני שעניים היינו. אומרים להם והלא רבי עקיבא עני ביותר ומדולדל היה. ואם אומרים מפני טפינו אומרים להם והלא רבי עקיבא היו לו בנים ובנות אלא אומרים להם מפני שזכתה רחל אשתו: בן ארבעים שנה הלך ללמוד תורה סוף שלש עשרה שנה לימד תורה ברבים.

של קין והבל בספר בראשית. גם שם מתואר הגדול כעובד אדמה ואילו הצעיר יותר הוא רועה צאן. גם שם המתח ונקודת המפגש הוא סביב עבודת הפולחן שמטרתה ליצור קשר עם העליונים כאשר הגדול אינו נענה ואילו הצעיר נענה לאחר שהקריב אחרי הגדול. וגם שם חולשת דעתו של הגדול על רקע היענות ה' אל קרבן הצעיר.

מה בין עובדי אדמה לרועי צאן?

כאשר בוחנים את עבודת האדמה, שהחל בה קין, לעומת רעיית הצאן שהבל ייסדה, רואים שמדובר למעשה בשתי נקודות אופי והשקפות עולם שונות. אם נתבונן בתולדות האנושות בתקופת בריאת העולם נגלה שתפקידו העיקרי של האדם היה להיות עובד אדמה¹³. מעבר לאדם הראשון שעסק בכך, גם קין ונח עסקו בעבודת האדמה¹⁴ כהמשך לייעוד הראשוני של האדם. לעובד האדמה ישנו בסיס מוצק וקבוע - אותה חלקת אדמה בה הוא עובד ויגע מידי יום. מחד זהו יתרון גדול, שהרי יש לו בסיס קבוע. מאידך, הדבר עלול להוות חיסרון, שכן מדובר בצורת חיים מקובעת. חיבור תמידי לאדמה, שהיא מקור החומר שבאדם, יוצרת בתוכה סכנה של הימשכות אחרי עולם החומר. כאשר ישנן תוצאות חיוביות לעבודת האדמה, קיימת גם סכנה של התפתחות תחושת "כוחי ועוצם ידי". ואכן ניתן לראות כי עובדי האדמה הראשונים, אדם הראשון, קין ונח נכשלו לבסוף. רועה הצאן לעומת זאת אינו קשור למקום מסוים, הוא הרבה יותר ספונטאני וזורם. היום הוא במקום זה, מחר במקום אחר. כך הוא "ירואה

13. כך עוד לפני בריאת האדם נאמר (בראשית ב', פסוק ה'): "וכל שית השדה טרם יתיה בארץ וכל עשב השדה טרם יצמח כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ ואדם אין לעבד את האדמה". וכן לאחר בריאת האדם נאמר (בראשית ב', פסוק טו): "ויסח ה' אלהים את האדם וינחהו בגן עדן לשמרה".

ואף אחרי חטאו של האדם נאמר (בראשית ג', פסוק כג): "וישלחהו ה' אלהים מגן עדן לעבד את האדמה אשר לקח משם".

14. וכך נאמר גם על קין בנו של אדם הראשו (בראשית ד', פסוק ב'): "ויתקף לקנות את אחיו את הקל ויהי הקל רעה צאן וקין הקה עבד אדמה".

וכן מצינו גם בנח שהוא היחיד בתנ"ך שנקרא "איש האדמה" (בראשית ט', פסוק כ): "ויקח נח איש האדמה ויטע כרם".

ואף שמו ניתן לו בגלל עבודת האדמה (בראשית ה', פסוק כט): "ויקרא את שמו נח לאמר זה ינחמנו מפעשנו ומעצבון ידינו מן האדמה אשר ארצה ה'".

ומבאר רש"י: "זה ינחמנו - ינח ממנו את עצבון ידינו, עד שלא בא נח לא היה להם כלי מתרישה והוא הכין להם, והיתת הארץ מוציאה קוצים ודזרזרים כשזרועים חטים, מקללתו של אדם הראשון, ובימי נח נחה, וזהו ינחמנו, ינח ממנו...".

עולם" ומרחיב את אופקיו. אולם חוסר הקשר הקבוע למקום מסוים והנדודים עם הצאן מידי פעם לאזור מרעה אחר עלולים ליצור תחושה של עראיות וחוסר יציבות. גם מהות תפקידו של רועה הצאן שונה ממהות תפקידו של עובד האדמה. תפקיד הרועה הוא לשמור על הצאן, אך הוא אינו יוצר משהו חדש כעובד האדמה המכניס זרע ומוציא פרי, אלא הצאן לבדו אוכל ומתרבה ותפקיד הרועה לגביו הוא באופן יחסי פאסיבי.

בראיה זו ניתן לנסות ולהבין את תכונות האופי של אומתנו. עם ישראל הוא במהותו אומה של רועי צאן. אבות האומה היו רועי צאן וכן משה רבינו ודוד המלך. לעומת תכונה זו של רעיית הצאן שאינה מקובעת למקום אחד, שאיפת האומה היא דיוקא להתחבר למקום קבוע - לארץ ישראל. שילוב זה ביתד עם הזרחה נכונה יוצר עם בעל תכונות אופי המורכבות משני היתרונות שעמדנו עליהם. מחד ספונטאניות, פתיחות מחשבתית ודינאמיות. ומאידך, יציבות וקשר לעוגן פיזי/רוחני. המצב האידיאלי הוא כאשר העם שרוי בארצו, וכל אחד מישראל חי בתוך נחלת שבטו הקבועה "איש תחת גפנו ותחת תאנתו". כדי לא להישאב לתוך השגרה המקבעת של עבודת האדמה ולשקוע בתוך תחושה של "כוחי ועוצם ידי" ניתנו לנו מצוות שונות שמטרתן למנוע מאתנו תחושות אלו. "המצוות התלויות בארץ" מחנכות אותנו לדעת ולהכיר שהיבול אינו שלנו ולכן צונו להפריש ביכורים, לתת תרומות ומעשרות מתנות עניים וכדו'.

אחת מן המצוות החשובות הכלולה בקבוצה הני"ל היא מצות העלייה לרגל שלוש פעמים בשנה. כתנאי לקיום מצווה זו נדרש כל אחד מישראל לעזוב את אדמתו, את העוגן הקבוע והיציב שלו ולנדוד למקום אחר, בדיוק כשם שרועה הצאן עובר ממקום למקום. ניתן לומר שמעבר לקיום ההלכתי של מצות העלייה לרגל כמצווה דתית יש בה פן נוסף. מטרת הנדודים היא לקבל השפעה ממקום אחר וכך לא להיות מקובע רק להשפעת המקום ממנו באת. המפגש עם אנשים שונים מכל חלקי הארץ, הרגשת תחושת עראיות בהליכה בדרכים, עזיבת מקום מוכר ובטוח למען מטרה נעלה של דבקות בבורא ובחיי הרוח. דבר זה דורש לעיתים ניתוק מחיי החומר הנוחים והמוכרים. ציר הנדודים הקבוע בין מקום נחלתו של האדם לבין "המקום"-בית המקדש, מייצג בין השאר את המתח בין השאיפה ליציבות והרצון להיות קשורים למקום אחד קבוע, לבין ההבנה והשאיפה "לפרוש כנפיים" ולצאת אל מעבר לגבולות המוכרים והידועים.

ההבדל בין המקצועות השונים מופיע בספר בראשית (פרק ד') בסיפור קין והבל. קין מביא מפרי האדמה והבל מביא מבכורות צאנו. ההבדל בין קין והבל אינו בסוג הקרבן שהרי כל אחד הביא ממה שתחת ידו אלא שהבל הביא מן הבכורות ואילו קין הביא מן הרגילים. אצל קין לא הייתה את ההתלהבות

והספונטאניות שהיו אצל הבל שהכניס גם קצת נופך אישי והתלהבות - "בכורות הצאן". (קין הכיר את אדמתו ולא היה צריך לחפש, לדרוש ולהפעיל את כוח היצירתיות שבו על מנת למצוא מקום חדש לעבוד בו מידי יום. בהתאם לגישה זו שככל הנראה התקבעה בו, הוא הביא מן הפירות הרגילים אותם הכיר מעבודתו הקבועה. לעומתו הבל היה צריך מידי יום, לגלות יצירתיות וספונטאניות על מנת לחפש ולמצוא לצאנו כר מרעה משובח וטוב מקודמו. עובדה זו עזרה לו להפנים את הרעיון כי יש משובח יותר ומשובח פחות ועל כן הביא מבכורות הצאן¹⁵).

גם בעבודת ה' חשוב ששני יסודות אלו ישתלבו זה בזה. מחד צריך את הנוקשות וההתמדה לחזור יום יום על אותן התפילות ואותן המצוות גם בזמנים שבהם קשה מאד לאדם "להתחבר", מאידך צריך לשמור על ספונטאניות וחיוניות בעבודת הבורא שבכל יום יהיו בעיניך כחדשים ולא כמצות אנשים מלומדה. כך גם רבי אליעזר הגדול, שבאופיו היה עובד אדמה, אכן מצטייר במקורותינו כענק שבענקים¹⁶. יש בו את כוחות הנפש והרצון וכן התמדה בלתי רגילה אך מאידך כאדם הוא נוטה יותר לשמרנות, הוא אינו מתגמש ויש בו מידה של נוקשות¹⁷ - רבי אליעזר שמותי¹⁸. כך גם בדרך לימודו, הוא אינו אומר לעולם דבר שלא שמע מפי רבותיו¹⁹. לעומתו רבי עקיבא, שבאופיו היה רועה, מצליח לשנות גישות בהתאם למציאות משתנה ולצחוק גם כאשר שועל יוצא מקודש הקדשים²⁰ וכן לחדש ולדרוש "על כל קוץ וקוץ שבתורה תילין תילין של הלכות"²¹.

15. מעניין הוא שהביטוי "כרי האדמה" המוזכר אצל קין מוזכר בתורה רק עוד פעם אחת, בפרשת הביכורים, לאמור אכן קין לא טעה ואכן היה צריך להביא את פרי האדמה אלא שזה היה צריך להיות כמו הבל "מראשית כל פרי האדמה" את בכורות הפרי. יש הבדל בין התוצרים. וכדי שלא נטעה השם של מצוה זו היא "ביכורים".

16. עיין לדוגמא בבלי מסכת סוכה דף כח, ע"א: "תנו רבנן: מעשה רבי אליעזר ששבת בגליל העליון, ושאלוהו שלשים הלכות בהלכות סוכה, שתיים עשרה אמר להם שמעתי, שמונה עשר אמר להם, לא שמעתי. רבי יוסי ברי יהודה אומר: חילוף הדברים: שמונה עשר אמר להם שמעתי, שתיים עשרה אמר להם לא שמעתי. אמרו לו: כל דבריך אינן אלא מפי השמועה? - אמר להם: הזקקתוני לומר דבר שלא שמעתי מפי רבותי. מימי לא קדמני אדם בבית המדרש. ולא ישנתי בבית המדרש לא שינת קבע ולא שינת עראי, ולא הנחתי אדם בבית המדרש ויצאתי, ולא שחתי שיחת חולין, ולא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי מעולם".

17. עיין לדוגמא בבא מציעא במעשה על תנורו של עכנאי.
18. עיין בבלי שבת דף קל, ע"ב: "דרבי אליעזר שמותי הוא" ופירש שם רש"י ד"ה "שמותי הוא": "...ובתלמוד ירושלמי מפרש שמותי הוא - מתלמידי שמאי היה".

19. בבלי סוכה כח, ע"א (הנייל בהערה 16).

20. בבלי מכות כד, ע"ב.

21. בבלי מנחות כט, ע"ב.

לפי הסברו של רבי ישראל מסלאנט אנו מבינים ששליח הציבור אמור להיות הציבור המעצב את אופי התפילה של שולחיו. פרוש דברי בת הקול הוא, שאכן אין הכוונה שרבי עקיבא גדול מרבי אליעזר, אלא שבשעה זו שמידת הדין מתוחה על הציבור הוא זקוק לעורר רחמים לפניו משורת הדין. האדם שאותו ישלח הציבור כדי שיקבץ את תפילתם ויתן לה אופי של רחמים ותחנונים של לפניו משורת הדין, אינו יכול להיות אדם קפדן שבאופיו מגולמת מידת הדין כרבי אליעזר²² אלא עליו להיות אדם נוח, רך וותרן כרבי עקיבא המקביל למידת הרחמים, לפניו משורת הדין. בזמנים אחרים ודאי שאדם כמו רבי אליעזר יהיה ראוי להיות שליח הציבור ויתכן שרבי עקיבא לא יהיה אז ראוי לכך. כדי להוכיח עקרון זה, שלעיתים אכן דרושה הקפדנות ורק בזכותה ירדו גשמים, מצמידה הברייתא שבבבלי לסיפור הורדת הגשמים ולמתח שבין רבי אליעזר ורבי עקיבא מעשה נוסף. ממעשה זה ניתן להסיק כי דווקא קפדנותו של רבי אליעזר על הציבור ("יתקנתם קברים לעצמכם") היא זו שעזרה לשוב את ליבו של הציבור ורק משום כך ירדו לבסוף גשמים. המסקנה המתבקשת היא שאין לפסול את דרכו הקפדנית של רבי אליעזר כיוון שלעיתים גם היא נצרכת.

לסיום ניתן לומר, שאומנותו וגדולתו של הצדיק/גדול הדור/שליח הציבור באים לידי ביטוי ברגישותו "לקרוא נכון" את מצבו הרוחני של הציבור. מתוך רגישות זו עליו לבחור ולהחליט בכל פעם מחדש האם לנקוט בשיטה הקפדנית והנוקשה של עובד האדמה ולהקפיד על העם, או שמא יתכן ויהיה עליו לנקוט בדרך רכה יותר של העברה על המידות כיאה לרועה צאן המנהל את צאנו על "מי מנוחות".

22. לגבי השפעת אופיו של רבי אליעזר על פסיקותיו עיין עוד במאמרו של ד"ר אברהם ארזי, "שילוב אגדה בהלכה במשנת רבי אליעזר בן הורקנוס", "שנה בשנה" - תשס"ו, הוצאת "היכל שלמה" - ירושלים, עמ' 177-187.